

Mirsad Hadžikadić:

Bilo je zaista lijepo. Zahtjevno, ali dragocjeno iskustvo. Prvog dana je bilo sunčano, za razliku od prošle godine, kad su se smjenjivali kiša i sunce. Prošle godine je kiša padala četiri-pet dana prije samog događaja, a ove godine je kiša počela da pada dan prije. Prvi dan je isprva bilo malo kiše, ali je zatim bilo sunčano, tako da je vrućina stvarala problem. Međutim, nije bilo strašno. Prešli smo oko 28 kilometara, odnosno oko 18-20 milja, od ukupno 90 i nešto kilometara, odnosno šezdesetak milja za tri dana. Tako da je prvog dana bilo prilično dobro. Što se tiče noćenja, spavali smo na istim mjestima kao i prošle godine. Ove godine sam prenoćio u kući jednog starijeg bračnog para. Imali smo brojne teme za razgovor, i zaista su bili divni. Gospodin me je čak pitao da li kod sebe imam obrazac za učlanjenje kako bi se učlanio u Platformu za progres. Ispostavilo se da je on zamolio osobu koja je dogovarala noćenje da me podsjeti da ponesem obrazac za učlanjenje, kojeg ja nisam imao kod sebe jer mi ta osoba nije rekla da ga ponesem. Međutim, po povratku u Sarajevo, dogovorio sam da se dva obrasca pošalju tamo. Drugi dan je obično najteži, jer je put kojim se ide strm, a ono što je dodatno otežavalo situaciju bila je kiša koja je padala cijelu noć i cijeli dan, stvarajući blato. Istini za volju, put nije bilo toliko blatnjav kao prošle godine, ali blato je bilo vrlo duboko i toliko se lijepilo za obuću da ste lako mogli ostati bez obuće. Kako su ljudi hodali, obuća bi se zaglavila u dubokom blatu, i nakon što izvučete nogu, obuća bi jednostavno ostala u blatu. Čak smo vidjeli i neke cipele u blatu, jer očigledno je bilo ljudi koji su jednostavno odlučili da nastave bosu. Bilo je i dosta povreda, ali na kraju smo svi uspješni. Ono što je bilo zanimljivo jeste to da je bilo puno mladih ljudi, koji su došli iz mnogih država. Ljudi iz dijaspe su odlučili da dođu s malom djecom kako bi učestvovali u maršu. Mislim da je ukupno bilo oko 6,200 ljudi koji su prešli taj put. Bilo je zanimljivo vidjeti te mlade ljude, koji su nosili zastave svojih novih država, čime su htjeli da pokažu podršku tih država Srebrenici. Bilo je nekoliko primjera očeva koji su hodali sa svojim sinovima, kao i puno djevojaka u tinejdžerskim godinama koje su takođe bile tu. Ali jedan specifičan slučaj je i meni, ali i drugim učesnicima privukao pažnju. Drugog dana, na strmom brdu neobičnog imena, Udrč, jednom ocu je zazvonio telefon. Mada nije najjasnije kako vas iko može dobiti na tim mjestima, jer tu nema odašiljača i pokrivenost je veoma loša. Međutim, telefon je zazvonio i otac se javio. „Da, draga.“ Poziv je bio od njegove supruge. Rekao je: „Da,

tvoj sin je dobro. Pored mene je. Da, sve je u redu. Da li želiš da razgovaraš s njim? Nek ti on kaže.“ Pošto je teren bio već prilično strm, zastali su kako bi došli do daha i sačuvali snagu. Zatim je sin, koji je imao nekih osam ili devet godina, uzeo telefon. „Da, mama. Dobro sam. Ne, nema nikakvih brda, sve je ravno, sve je super. Ne, mama, ne pada kiša, sunčano je, nebo je divno.“ Na to smo se svi mi koji smo bili oko njih i koji smo čuli razgovor grohotom nasmijali, jer je taj dječak shvatio da se njegova majka brine, i htio je da odagna njenu zabrinutost. Zato joj je i rekao da je sve super, da je sve savršeno. Tu noć smo proveli u vikendici vlasnika jedne farme, a jedna velika grupa ljudi je tu noć provela napolju s njim. Tu je bilo nekoliko zanimljivih ljudi, i oni su željeli da im održe jedan čas istorije. Tako da su pozvali i nas. A vlasnik kuće u kojoj smo proveli drugu noć je u stvari bila osoba koja je predvodila grupu koja se izvukla iz opkoljene Srebrenice preko neprijateljskih linija, od Srebrenice do Tuzle. Tako da nam je on ispričao šta se sve tad dešavalo, kako su uopšte prošli, kako su uspjeli da prežive, i slično. Ja o tome ništa nisam znao. Proveo sam jednu noć u kući tog čovjeka i prošle godine, ali mi to uopšte nije spomenuo. Osim toga, tu je bila još jedna osoba, koju su svi poznavali. Svi su znali njegovu priču, a priča kaže da je njegov brat bio ranjen, a da ga je on nosio tim strmim putem kojim smo i mi prošli. Naravno, njihov put je trajao duže, odnosno njima je trebalo sedam dana da pređu taj put koji smo mi prešli za tri dana. On ga je nosio dva ili tri dana, i danju i noću. Na kraju je njegov brat preminuo dok ga je on nosio. A znate li šta se onda desilo? On je odlučio da nastavi da nosi svog brata, jer je htio da ga propisno sahrani na slobodnoj teritoriji. Tako da je on dva dana nosio svog preminulog brata do slobode. Znači, on nam je ispričao tu priču. I to je bilo veoma dirljivo. Zamolili su me da ne zaboravim njihovu hrabrost i smjelost. U svakom slučaju, te noći smo išli ka glavnom kampu, gdje je boravila većina ljudi. Većina ih je bila u šatorima koje su ponijeli, odnosno sami su se organizovali. Bilo je tu i kamiona koji su vozili šatore, koji su zatim podizani na terenu. Mnogi ljudi su nosili svoje šatore, a bilo je i onih koji su pronašli smještaj po kućama. Znači, otišli smo u glavni kamp, gdje se naveče uvijek organizuje poseban događaj. Ovog puta bilo je prikazano par dokumentarnih filmova, u kojima su prikazani jezivi prizori i ispričane potresne priče o neizmornoj ljudskoj patnji. Nakon toga smo otišli na spavanje. Uvijek ustajemo rano, jer svako jutro krećemo oko sedam, a završavamo oko pet sati popodne. Nakon što je kiša padala cijeli dan i cijelu noć, trećeg dana je opet cijeli dan bilo

kišovito. Trećeg dana obično ne bude suviše teško. Treći dan je vjerovatno najlakši od sva tri dana. Međutim, ove godine su po prvi put uspjeli da očiste od mina stazu kojom su tada ljudi prošli. A bila je puno strmija, s puno penjanja i spuštanja. To se sad desilo po prvi put nakon petnaest godina koliko se održava marš. Znači, po prvi put su otvorene baš one staze kojima su ljudi tada prošli. Međutim, pošto je put opasan, a padala je kiša, koja je stvorila silno blato, donesena je odluka da se ljudima daju dvije opcije – da idu starom ili novom stazom. Pri čemu nova staza ranije nije korišćena za Marš mira, ali to je prava staza. Naravno, mi smo rekli da nismo tu da bismo sebi olakšali situaciju, i odlučili smo da koristimo stazu koju su i oni koristili. Sve u svemu, oni koji su išli starom stazom korišćenom u prethodnih petnaest marševa stigli su do kampa u četiri sata popodne. S druge strane, mi smo stigli u osam sati naveče, odnosno četiri sata kasnije. Koristili smo stazu koja je bila kraća, ali mnogo zahtjevnija. I bilo nam je teže nego drugog dana, samo zbog blata. Kiša nije prestajala da pada, a Mirzeta je srećom od naših prijatelja dobila štapove za skijanje, koji su joj dosta pomogli. Što se mene tiče, ja ne volim da sjedim, odnosno više volim da se cijelim putem krećem odmjerenim tempom. Ali ovog puta to nije bilo moguće, jer sam morao da se vraćam i pričam s Mirzetom, da joj pomažem i da se staram da ona bude dobro. Osim toga, dešavalo se i da su nas ljudi zaustavljali kako bi porazgovarali s nama. Bio je to zaista najteži od sva tri dana. Ali težina tog poduhvata ne predstavlja problem. Problem je u tome što bi za te ljude neke stvari trebalo uraditi znatno bolje. Recimo, trebalo bi riješiti problem s blatom. Na primjer, na ta mjesta bi se mogli postaviti komadi drveta na koje bi se moglo stati. Ne kako bi ljudima bilo lakše, već kako bi izbjegli klizanje i kako ne bi dolazilo do povreda. Nemate priliku da razgovarate, da razmišljate o drugim ljudima. Tako da ja stalno govorim ljudima da bismo trebali nešto preduzeti po tom pitanju. Zašto tu stazu koristimo samo tokom ta tri dana? Ona bi se mogla koristiti tokom cijele godine. U pitanju je lekcija iz istorije. Mogao bi se ubaciti i zvuk, da se čuje kroz šta su ti ljudi prošli. Mogle bi se organizovati prezentacije. Ljudi bi mogli da odsjedaju po kućama, što bi predstavljalo i jednu vrstu ekonomskog poticaja. Neki bi možda željeli da prođu tim putem u helikopteru. To bi moglo biti značajno za ljude u ekonomskom pogledu, ili kao jedna vrsta investicije. Kao lekcija o boli, ili lekcija o najboljem i najgorem u ljudima. Organizatori bi zaista morali da povedu računa o tome. Troši se mnogo novca, ali na neučinkovit način. I, naravno,

posljednjeg dana u Srebrenici ponovila se situacija od prošle godine. Lani smo nakon tri kišovita dana imali vreo dan u Srebrenici. Ove godine je u Srebrenici opet osvanuo sunčan i prelijep dan. Ali i veoma težak, jer se vrši kolektivna sahrana, i veoma je teško gledati ljude koji sahranjuju svoje bližnje, ponekad svega par kostiju koje su pronađene. Znači, nije u pitanju cijelo tijelo, već svega par kostiju, ali oni ipak odlučuju da ih sahrane, ne znajući kad će biti pronađeni ostali dijelovi tijela. Ali radi se o drugačijem ambijentu. Ne možete samim činom dolaska na kolektivnu sahranu očekivati da ćete sve razumjeti. Zaista morate preći taj marš kako biste shvatili šta kolektivna sahrana u stvari predstavlja. Izuzetno mi je drago što sam to učinio. Kad sam to učinio prošle godine, ljudi mi nisu vjerovali, misleći da sam to učinio u svrhu kampanje. Rekao sam da ću biti tu svake godine dok god mi to zdravstveno stanje bude dozvoljavalo, i to zaista i namjeravam, jer u pitanju je poseban osjećaj. Imao sam priliku da razgovaram s brojnim ljudima, kao i sa seljanima. Ne možete ni zamisliti koliko su oni zahvalni ljudima koji učestvuju u maršu, mada su u pitanju samo tri dana. Ali oni su ipak zahvalni što ljudi nisu zaboravili, što ljudi pamte. Kao što sam pričao i prošli put, približavajući se glavnom kampu posljednjeg dana, prošli smo pored groblja i vidjeli smo more bijelih nadgrobničkih spomenika, kao i majke i rodbinu žrtava kako zamišljeni stoje u redovima u grobnoj tišini. Izuzetno je teško prolaziti pored tih ljudi i gledati ih kako plaču, a na sve to kamere ih stalno snimaju. Zaista je teško. Ne mogu ni zamisliti kako je tek njima. Sljedeći dan uvijek počinje u fabrici akumulatora u kojoj su držani mnogi ljudi. U stvari, ljudi su se krili u toj fabrici, a štitio ih je holandski bataljon. Ali to nikog nije zaštitilo. Mnogo groznih stvari se tu desilo. Na tom mjestu se sad održava komemoracija, na kojoj političari govore o tome kako se tako nešto više nikad ne smije desiti. Naravno, to ne znači ništa, jer za njih je to samo fraza. I uvijek mi je jako žao što se političarima uopšte dopušta da govore na tom mjestu, jer nakon toga oni idu na kolektivnu sahranu i stoje u prvim redovima tokom molitve za preminule prije same sahrane. Umjesto da se roditeljima i rodbini dopusti da budu naprijed, političari su ti koji stoje u prvom redu, dok svi drugi stoje na okolnim uzvišenjima. Svijet jednostavno ne funkcioniše kako treba. Ali tako je to u Srebrenici.

Clark Curtis:

Nadovezao bih se upravo na to o čemu govorite. Prepoznajem emociju na Vašem licu i u Vašim odgovorima na pitanja o tome kako to utiče na Vas, pa ne znam da li biste htjeli da se malo detaljnije osvrnete na to ili ne. Pritom mislim na uticaj na Vas lično i na značaj održavanja uspomene na to, kako bi ljudi znali šta se tamo desilo.

Mirsad Hadžikadić:

Da, uticaj zaista postoji, i on je stvaran i dubok sa mnogo aspekata. To iznova podsjeća čovjeka da ono što on smatra važnim i nije tako važno. Ljudi se svakodnevno suočavaju s patnjama koje su itekako stvarne, tako da mi imamo obavezu da pomognemo ljudima. Svaka bol je drugačija, i svaka tuga je drugačija. Svaki pogled čovjeka koji pati upućen drugim ljudima istovremeno je ispunjen i očajem i nadom, što je zaista fascinantno. Iskreno, uvijek iz nekog razloga osjetim kao da sam i ja dijelom kriv. A ovo mi je drugi put. Čovjek se osjeti krivim što država nije u stanju da zaštiti svoj narod, koji mora da prolazi kroz sve to. I ja preuzimam dio krivice. U stvari, svi su krivi, jer svako predstavlja dio države, i nije kriv neko drugi. I na tome treba da se radi. Samim učešćem na Maršu mira, čovjek osjeća kao da na neki način želi da se bar malo iskupi zbog toga što je država dopustila da se to desi, odnosno da svi mi na taj način govorimo da nam je žao. Naravno, neki će reći da to nema nikakve veze s vama, ali činjenica je da smo svi zakazali. Vjerovatno je bilo puno znakova, odnosno načina da se vidi i shvati šta se dešava.

Clark Curtis:

Spomenuli ste da ste prvu noć proveli u kući starijeg bračnog para. Ima li s te strane neka priča koja se prema Vama izdvaja ove godine? Ima li nešto što su oni podijelili s Vama, a što biste Vi mogli da podijelite s nama?

Mirsad Hadžikadić:

Ove godine smo upoznali njihovu kćerku. Oni u stvari imaju više djece, ali upoznali smo njihovu kćerku, kao i njenu svekrvu. Bilo je zanimljivo, jer vlasnica kuće ima problem s demencijom, i ne sjeća se svega. Ona ima tako prefinjeno lice, divno lice. I mi smo znali da je ona dementna i da ne može aktivno učestvovati u razgovoru. Što se tiče njenog muža, i on ima određenih

zdravstvenih problema, ali se radi o jednoj izuzetno veseloj osobi. Bilo mu je zaista drago što nas vidi. Vodili smo jedan sasvim normalan razgovor o životu, što je potpuno nerealno, jer je to bio normalan razgovor o životu na mjestu koje je pretrpjelo toliku bol. Jednostavno nisam mogao da vjerujem da razgovaramo o običnim stvarima. Ali s druge strane, drugačije i ne može biti, jer čovjek mora da nastavi da živi. Ali istovremeno, uvijek očekujete da će razgovor otići u nekom drugom smjeru, jer ipak ste na Maršu mira, i par dana kasnije održava se kolektivna sahrana. Sve u svemu, divno su nas dočekali, a za sljedeći dan su nam pripremili hranu i vodu koju smo ponijeli sa sobom. Učinili su sve što su mogli kako bismo se osjećali posebno. Iz načina na koji smo razgovarali moglo se zaključiti kao da je on čekao cijelu godinu da se ja vratim, ne znajući da će i moja supruga biti sa mnom. Gotovo kao da smo vodili razgovor koji je prekinut. Na kraju me je upitao da razmijenimo brojeve telefona, na šta sam ja drage volje pristao. I rekao sam mu da će mu neko poštom poslati obrasce za učlanjenje. Zatim je on rekao da nismo predaleko, i da bih možda mogao da svratim do njih kad budem putovao na neku od javnih tribina, na šta sam ja odgovorio da bi mi to bilo izuzetno drago. U suštini, bez obzira na to što on ima djecu, učinilo mi se da mu nedostaje razgovor s nekim drugim. Jer u tom selu nema mnogo ljudi. Pričao nam je o svojim zdravstvenim problemima i odlascima kod ljekara. Za razliku od prošle godine, kad smo razgovarali o njoj, sad smo pričali o njemu. U pitanju je ljudsko biće koje se povezalo s nama, i koje je na svoj način spremno da se usprotivi tamošnjoj većini ljudi, koji podržavaju jednu od dvije vodeće stranke, jer one kupuju njihove glasove. Ali to je bio njegov protest. On je u stvari rekao da je slobodan čovjek, koji želi da bude drugačiji, i poželio je da razgovara sa mnom o svemu. I to je bilo zaista osvježavajuće. A i njihova kćerka je sjajna osoba. Spomenuo sam gospodina koji je bio vođa. On nije bio vođa te grupe, već pričamo o momcima, muževima, odnosno muškarcima određenih godina, koji su pokušali da se probiju iz opkoljenog grada i da preko srpskih linija dođu do slobodne teritorije. Tada su mnogi od njih nastradali, i iz tog razloga je tu groblje koje sjeća na genocid. On je u stvari bio izviđač, koji se nalazio ispred svih njih, pokušavajući da nađe najbolji put, jer je dobro poznavao teren. Iznenadilo me je to što mi on prošle godine nije uopšte spomenuo koja je bila njegova uloga. U stvari, on to ne bi ispričao ni ove godine da ga grupa od tridesetak mladića koji su tu bili kao grupa, odnosno kao jedna neprofitna organizacija, nije zamolila da to učini. Tu grupu je predvodio čovjek koji je znao

našeg domaćina, i on ga je zamolio da im održi čas istorije. Tako da mi je naš domaćin rekao šta su ga oni zamolili, i pitao me je da li bih želio da im se pridružim. Osim toga, domaćin me je zamolio da i ja nešto kažem tom prilikom. Takođe, tu je bio i onaj čovjek za kojeg sam spomenuo da je nosio svog ranjenog brata, odnosno da ga je nosio i kad je ovaj preminuo, želeći da ga propisno sahrani. Tako da smo nas trojica govorili, pri čemu sam ja naravno govorio posljednji, jer ono što sam ja imao da kažem nije se moglo ni uporediti s pričom njih dvojice. Ali zanimljivo je da je neko ko je imao tako važnu ulogu tih dana pričao o tome svega petnaest minuta. Nakon toga smo imali priliku da mu postavimo par pitanja. Čovjek koji je nosio svog brata govorio je nešto duže, dok sam ja pokušao da ne uzmem više od pet minuta, jer to je bilo njihovo vrijeme, a ne moje. Poslije toga smo morali da idemo u glavni kamp, jer su te večeri na programu bile prezentacije i dokumentarni filmovi o tim događajima kojima smo htjeli da prisustvujemo. Ali ima jedna stvar koja me je oduševila. Naime, nakon što smo rekli ono što smo imali da kažemo, prišlo mi je nekoliko ljudi. Možda će ispasti da se hvalim, ali moram to da prokomentarišem. Nakon časa istorije, mnogi od njih su mi prišli i rekli da nikad nisu čuli da neko kaže toliko toga za tako kratko vrijeme, za nekih pet minuta. I to je bio zaista jedan od najvećih komplimenata koje sam dobio, jer tu su bila dva govornika koji su imali glavnu ulogu, koji su na svojim ramenima iznijeli teret tih događaja, a ja nisam učestvovao ni u jednom od njih. Drugi čovek mi je prišao i zahvalio mi što sam iznio nešto drukčiji stav o prošlosti i budućnosti. Ono što mi se urezalo u pamćenje s tog događaja jeste količina skromnosti kod njih dvojice. Bili su skromni, i nisu pokazivali nikakvu ljutnju. Ali su bili odlučni u namjeri da više nikad ne dođu u istu poziciju. Dok su pričali svoje priče, zanimljivo je da je njihov ton bio blag, a ne ratoboran, ali su istovremeno zvučali odlučno. A tokom ta tri dana koliko je trajao marš, razgovarao sam s ljudima koji su učestvovali u stvarnom maršu tokom bijega. Ti ljudi pokušavaju da dođu i učestvuju u Maršu mira kad god mogu. Jedan gospodin mi je rekao, ako se dobro sjećam, da je to njegov dvanaesti Marš mira. Na to je neko dodao da nije dvanaesti, već trinaesti. Računao je i stvarni marš. Znači, to je bio njegov dvanaesti Marš mira. A propustio je da naglasi da je on jedan od onih koji su preživjeli stvarni marš. Dok smo s tim ljudima išli stazom, često bih čuo da su spremni da sve to ponove ako bude potrebno. Pri čemu su mislili na borbu, na rat. Iz prostog razloga što uviđaju da se situacija jako brzo pogoršava, da sve počinje da liči na predratnu

retoriku i ponašanje. Oni su prosto rezignirani činjenicom da bi tako nešto opet moglo biti neophodno, te iz tog razloga vjerovatno govore da su spremni na to. To sam čuo od svog komšije, ali i od mnogo drugih ljudi. Njihovo razmišljanje je otprilike ovakvo: „Uradili smo to već jednom. A pošto ne možemo puno očekivati od ljudi koji nas trenutno vode, spremni smo da sve to ponovimo.“ Naravno, oni nijednom riječju ne kažu da to žele, jer to niko ne želi. Oni jednostavno govore da žele da budu slobodni, da žele da imaju dostojanstvo, da ne žele da dopuste tim političarima da se ponovo igraju njihovim životima. Oni govore da žele sami da odluče kad, šta i kako, što je zanimljivo. Nisam to očekivao.

Clark Curtis:

Da li to utiče na Vaše prezentacije tokom javnih tribina? Da li čujete tako nešto, odnosno ima li to uticaja na poruke o napretku koje šaljete, s obzirom na razmišljanja i stavove koji se mogu naslutiti?

Mirsad Hadžikadić:

Na javnim tribinama se takve stvari ne mogu čuti. Ja nikad ne govorim o tom, i ljudi nam ne postavljaju pitanja u tom smislu. Svi pokušavaju da iznađu rješenja za trenutnu situaciju. Ali ovo je poseban slučaj, jer na jednom mjestu imate mnogo ljudi koji su to sve preživjeli, i koji su puni gnjeva kojeg ne pokazuju. U stvari, oni nisu gnjevni, već rezignirani i razočarani činjenicom da su tolika stradanja bila gotovo nepotrebna, besmislena, jer to će se ponovo desiti. Ljudi nisu naučili lekciju. Tokom marša sam upoznao još jednog gospodina, koji je izgubio dva ili tri brata, oca i još nekog. Mlađi je od mene, vrlo brza i laka koraka. Upoznali smo se na stazi trećeg dana, kad je bilo najteže, zbog nove staze, one kojom se išlo i tokom stvarnog marša, i koju su morali da očiste od mina. Tu stazu smo koristili po prvi put. Pitali smo ga kako je bilo tih dana, da li je i tada padala kiša i da li je put bio blatnjav kao sad. Odgovorio je da nije. Nisu bili problem kiša i blato, već granate i pucnjava, puške i noževi, ubistva i krv, putovanje noću i skrivanje danju. Zato je bila važna uloga izviđača, koji je pronalazio put po mraku, po brdima i dolinama. Bilo je zanimljivo čuti njegovu priču. Ali još zanimljivije je bilo to što se on smiješio. Često bi se smijao, pričao viceve na razne teme. Postavljali smo mu pitanja o njegovoj porodici i tim

danima, a on je odgovarao gotovo ne pokazujući emocije. Možda je razvio neku vrstu odbrambenog mehanizma, kako ne bi ponovo prolazio kroz sve to. Biranim riječima je govorio o tim svojim članovima porodice, o tadašnjoj situaciji i životu s njima, ali posmatrajući ga, niste mogli zaključiti da govori o tako teškoj temi. I često ga se sjetim. Od ljudi poput njega bi se moglo očekivati da krivca potraže na raznim adresama, na primjer u međunarodnoj zajednici ili Vladi Bosne i Hercegovine, koji nisu učinili dovoljno da zaštite te ljude. Ali oni ne krive nikog, niti uopšte govore o krivici. Oni jednostavno govore o stvarima koje su se desile i načinu na koji su se odigrale.